

відповідає тематиці Nation and Nationalism Studies. Тим не менше, монографія Дж. Шейнза є, на наш погляд, добрим прикладом, як треба досліджувати історію становлення єврейського націоналізму в окремому регіоні *їдишланду*, як називали до середини ХХ ст. Центрально-Східну Європу.

Насамкінець відзначимо, що соціально-економічні процеси, хоча й перебувають за рамками класичної перспективи Nation and Nationalism Studies, дозволяють простежити формування національної еліти й «націоналізацію» народних мас як пристосування до умов індустріального суспільства. Тому, на нашу думку, необхідно залучати й соціально-економічну проблематику, щоби дати повну відповідь на питання: «Звідки беруться і як народжуються нації?»

Михайло Гаухман

ГЕННАДИЙ КОСТЫРЧЕНКО Тайная политика Хрущева:
власть, интеллигенция, еврейский вопрос
Москва: Международные отношения, 2012. 528 с.
ISBN 978–5–7133–1418–7

Нова монографія знаного російського історика Геннадія Костирченка продовжує цикл книг, виданих протягом останніх двадцяти років. Спільною темою попередніх праць дослідника була проблема державного антисемітизму в пізньосталінському СРСР. Це явище детально висвітлили книжки «В плену у красного фараона. Политические преследования евреев в последнее сталинское десятилетие» (1994), «Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм» (2001) та «Сталин против ‘космополитов’. Власть и еврейская интеллигенция в СССР» (2009). Цього разу автор переходить до наступного періоду радянської історії, зосереджуючи увагу на змінах у політиці Кремля щодо єврейської меншини (передусім у галузі культури) після смерті «Хазіяна». Усю книжку написано в майже вільній есеїстичній манері, без намагання штучно підлаштувати її під формальні вимоги, якими часто підмінюють науковість. Прекрасний прозорий стиль робить текст легкочитним навіть для людини, далекої від історії СРСР, але дещо розмиває стрункість структури книги. Її розділи становлять дослідження окремих сюжетів, пов’язаних загальною темою: наприклад, місце єврейського питання в культурній (насамперед літературній) політиці СРСР у добу післясталінського *interregnum* і правління Хрущева, відносини з Ізраїлем, Єврейська автономна область тощо.

Перша проблема, якій Г. Костирченко приділяє увагу, — «мікрореабілітація», яку 1953 р. здійснював Лаврентій Берія. В рамках цього процесу протягом кількох місяців весни-літа 1953 р. було різко зменшено градус антисемітської істерії, спущено на гальмах справу кремлівських лікарів і таємно скасовано указ, котрий посмертно позбавляв нагород вбитого 1948 р. Соломона Міхоелса. Од-

нак Берія не зміг втілити ще один задум — реабілітувати розстріляних членів Єврейського антифашистського комітету та інших жертв післявоєнної антиєврейської політики. Ба навіть більше: Г. Костирченко наводить факти на користь того, що опоненти в ЦК КПРС використали *нібито* проєврейську позицію «всильного» міністра державної безпеки як один із приводів для його арешту.

Автор простежує, яким чином у 1954–1955 рр. під тиском російських письменників (частково єврейського походження, зокрема Самуїла Маршака й Корнія Чуковського) та членів родин репресованих єврейських їдишемовних письменників, що входили до ЄАК, їх усе ж таки реабілітували, причому значною мірою всупереч бажанням влади й особисто Хрущева. Дослідник з'ясовує, які наслідки мало часткове поновлення справедливості для родичів постраждалих: надання персональних пенсій і видання творів «єаківців» (котре дозволяло спадкоємцям отримувати гонорари) бодай трохи покращувало побутові умови їхнього життя. Крім того, як згадує історик, кілька менш відомих членів ЄАК уникли смертних вироків і протягом 1955–1956 рр. змогли повернутися з ув'язнення й відновити роботу. Важливо, що тут автор наголошує не лише на юридичному боці справи, а й на її наслідках для внутрішньо- та (особливо) зовнішньополітичного іміджу СРСР.

Ще одним аспектом єврейської політики тієї доби було відновлення восени 1953 р. дипломатичних відносин з Ізраїлем, розірваних за півроку перед тим. Цей крок, як простежує Г. Костирченко, мав досить серйозні наслідки для повсякдення євреїв. Це стосувалося насамперед релігійного життя: відновилася діяльність частини юдейських громад, до приїзду ізраїльського посла було оперативно відремонтовано Московську хоральну синагогу тощо. Автор зазначає, що працівники посольства, котрі щосуботи відвідували її, а також епізодично робили візити до юдейських громад в інших містах, передавали місцевим одновітцям предмети культу й літературу. Це певною мірою задовольняло потреби юдеїв, однак викликало відверте незадоволення й формальні протести радянських органів влади. Аналогічне значення мала й пізніша кампанія, коли під час активної антирелігійної боротьби з ініціативи Хрущева було заборонено випікати мацу, і юдейським громадам її надсилали поштою. Частково ця маца (кількість її щороку вимірювалася тоннами) задовольняла потреби релігійних євреїв, однак саме її надсилання слугувало приводом, щоб обвинувачувати членів юдейських громад у контактах із Заходом, у спекуляції «отриманими товарами» тощо.

Г. Костирченко чітко простежує різні етапи офіційної політики щодо релігійних євреїв: від пом'якшення тиску протягом 1953–1955 рр. до різкого закручування гайок опісля. Щоправда, воно стосувалося аж ніяк не виключно цієї конфесійної групи — його спричинив поворот владної політики щодо релігії загалом. Так дослідник наводить дані, які свідчать, що відносна кількість знятих у цей час із реєстрації православних парафій була вищою, ніж кількість ліквідованих юдейських громад.

Особливе місце в монографії посідають розділи, присвячені контактам радянського МЗС із Ізраїлем, а також самій цій державі як одному з найважливіших чинників групового самозбереження радянського єврейства. Автор аналізує матеріали, з яких видно, що посольство Ізраїлю розгорнуло всередині Радянського Союзу чи не найактивнішу діяльність з-поміж усіх інших дипломатичних представництв. Щоправда, спершу ця активність була майже не прихованою, наслідком чого стали репресії КДБ проти євреїв, котрі контактували зі співробітниками посольства й особливо з представниками спецслужби «Нагів», що там працювали. Суміжні до цієї теми розділи розглядають вплив світового співтовариства, зокрема західних лівих інтелектуалів і лідерів зарубіжних компартій, на зміни в політиці СРСР щодо євреїв.

Багато нової інформації містить частина книги, присвячена проблемі збереження їдишемовної єврейської культури. Зокрема, детально переповідається історія заснування журналу «Советіш геймланд» — перипетії, пов'язані з цією ініціативою, розтягнулися на кілька років, але все ж таки, завдяки наполегливості Арона Вергеліса, 1961 р. цей задум було нарешті втілено в життя. Г. Костирченко не оминає увагою й дуже обмежене відродження єврейської культури в Біробіджані, зокрема поновлення 1954 р. газети «Біробіджанер штерн», закритої за п'ять років перед тим. Особливо цікаві також приклади того, як влада заважала відновленню діяльності єврейських театрів, розгромлених під час боротьби з «космополітизмом», — цю ініціативу тоді не вдалося реалізувати ні в Москві, ні в Біробіджані, але в окремих регіонах СРСР таки запрацювали самодіяльні театральні групи (передусім у нещодавно приєднаних до Радянського Союзу областях). Автор наводить приклади різко негативного ставлення навіть до публічного виконання єврейських пісень мовою їдиш чи до видання їдишемовних книг. Для характеристики небажання тодішньої верхівки Радянського Союзу реанімувати єврейську культуру дуже красномовною є репліка тодішнього завідувача відділу культури при ЦК КПРС Дмитра Полікарпова до Арона Вергеліса: «Знаєте що, закінчіть цю вашу літературу! І не пишійть більше!» Можна лише захоплюватися енергією тодішніх єврейських письменників, котрі спробували в таких умовах провадити бодай якусь культурну діяльність.

Поряд із інформацією про їдишемовну єврейську культуру, яку влада порівняно толерувала, доволі значну увагу автор приділяє й діяльності нелегальних гуртків із вивчення івриту, котрі в рамках підготовки до алії чи з культовою метою створювали й відвідували як сіоністи, так і релігійні євреї.

Г. Костирченко також аналізує місце «ізраїлезнавчих» публікацій в академічному й політичному публічних дискурсах СРСР початку 1960-х рр. та зміну тональності цих публікацій, а також наголошує на важливості виходу 1963 р. першого — і довгий час єдиного — іврит-російського словника Фелікса Шапіро.

Доволі цікавим для історика й релігієзнавця, котрий займається національною політикою хрущовської доби в Україні, є аналіз «антисіоністських» та «ан-

тиюдаїстських» (тобто відверто юдофобських) публікацій. Частина знакових серед них спочатку з'являлася в Києві українською, а потім тиражувалася в Москві в російських перекладах. На жаль, історію з публікацією юдофобських пасквілів Трохима Кичка Г. Костирченко переповідає, значною мірою ґрунтуючись на працях Олександра Наймана, написаних у 1990-ті рр. на обмеженому колі матеріалів, після чого вони встигли цілковито застаріти. Те саме стосується й огляду антиюдейської політики керівництва УРСР. Натомість поза увагою Г. Костирченка залишилися численні публікації 2000–2010-х рр., здійснені українськими дослідницькими центрами з юдаїки.

Власне, зосередженість автора на політиці загальносоюзного центру є цілком закономірною, а більш-менш детальні згадки про її особливості лише в одній із республік, Україні, ймовірно, викликані недоступністю джерел і відсутністю відповідної історіографії. Проте нам усе ж таки дуже хотілося б почитати, скажімо, про відлуння юдофобських «релігійнознавчих» публікацій з Москви та Києва, скажімо, в Білорусі чи Молдові — відсоток тамтешнього єврейського населення в цей час був достатньо помітним для того, щоб робити юдейські громади об'єктом нападок керівної верхівки.

Не залишать байдужим читача із загальногуманітарними інтересами розділи, присвячені російським письменникам єврейського походження. Це, зокрема, історія того, як спогади Іллі Еренбурга проходили через рогатки цензури, як конфіскували рукопис книги Василя Гроссмана «Життя і доля», як судили Йосифа Бродського тощо. Хоча ці епізоди безпосередньо й не стосуються власне єврейської культури, вони, безумовно, є складовою «єврейської політики» тодішньої влади.

Малодослідженою дотепер залишалася тема спалахів побутового антисемітизму за хрущовських років. Особливий інтерес викликають факти, які наводить Г. Костирченко, щодо актів вандалізму над синагогами, зокрема в Підмосков'ї, а також кілька випадків кривавого наклепу (з офіційно порушеними кримінальними справами!) на Кавказі.

Завершує книжку дещо побіжний огляд історії вивчення національної політики Радянського Союзу як на Заході, так і в СРСР і сучасній Російській Федерації. Цей історіографічний нарис ані формально (бо його включено до книги як додаток), ані за змістом не поєднаний безпосередньо з основним текстом монографії. Він становить окреме дослідження, котре показує, як західні студії з національно-державного будівництва в СРСР балансували між власне наукою (не історією, а Political Studies — коли ця тема належала до сучасної політики) й актуальною політичною аналітикою та почасти агітацією. Крім того, простежено, як змінювались основні методологічні підходи та фразеологія текстів, котрі створювали територіально радянські дослідники. Розглядаючи дослідження кінця 1940–1960-х рр., тобто до поширення нових підходів, що кардинально змінили й деполітизували західне радянознавство, Г. Костирченко виокремлює два основні підходи: право-консервативний і ліберальний. Дивним та

дещо невинуваченим у цьому розділі виглядає ігнорування чи не найвідомішої профільної радянознавчої установи — Інституту з вивчення історії й культури СРСР / Інституту з вивчення СРСР у Мюнхені. Це особливо вражає з огляду на те, що одному з його чільних співробітників Абдурахману Авторханову Г. Костирченко приділяє доволі розлогий пасаж. Останні частини додатку присвячено тенденціям у радянознавстві останніх десятиліть. Загалом у цьому тексті виразно простежується авторова зосередженість саме на національно-державній політиці всесоюзного центру, тоді як принаймні не менш цікавим є те, як західні (а також і радянські та російські) дослідники розуміли специфіку цього процесу в окремих республіках. Незважаючи на перелічені недоліки, весь додаток є дуже добрим вступом до історіографії проблеми, який можна використовувати як із дидактичною метою, так і для «орієнтування на місцевості» досвідчених фахівців.

Варто сказати також про особливості джерельної бази. Складність роботи Г. Костирченка полягала в тому, що, на відміну від документів сталінської доби, розсекреченим є лише зовсім незначний масив архівних матеріалів, що стосуються правління Хрущова. Автор ретельно опрацював усі відкриті фонди Російського державного архіву новітньої історії й Архіву зовнішньої політики РФ, однак основними джерелами для його книжки стали численні опубліковані мемуарні матеріали, а також публікації в офіційній пресі, радянський агітпроп, єврейський і загальнодемократичний самвидав тощо. Певною мірою ці персоналізовані джерела дозволяють читачеві глибше зануритися в тогочасне життя, наближають книгу до життя, і це бодай почасти компенсує авторові недоступність лівової частки документів партійної й урядової бюрократії.

Сергій Гірик

SOLON BEINFELD, Comprehensive Yiddish-English
HARRY BOCHNER (EDS.) Dictionary

Bloomington: Indiana University Press, 2013. 744 p.

ISBN 978-0-253-00983-8

23 июня 2013 г. в нью-йоркском YIVO состоялась презентация современного словаря языка идиш — адаптированной и переработанной английской версии высоко оцененного пользователями идиш-французского словаря Иццока Ниборского, Бернарда Вайсброта и Шимона Нойберга¹. Главными редакторами английского издания стали историк и переводчик с

¹ *Dictionnaire Yiddish-Français*, eds. Yitshok Niborski, Bernard Vaisbrot and Simon Neuberger (Paris: Bibliothèque Medem, 2002).